

DEEP DIVE SLOVENSKÁ REPUBLIKA

**Projekt zameraný na edukačné využitie histórie
a biodiverzity židovského cintorína
v mestskej časti Radvaň, Banská Bystrica**

ÚVOD

Tento edukačný balík pre učiteľov je súčasťou širšieho projektu financovaného EÚ, ktorý zahŕňa mnoho rôznych aktivít a výsledkov konzorcia medzinárodných partnerov vrátane ESJF (Európska nadácia židovských cintorínov), Centropa a Nadácia pre židovské dedičstvo. Súčasťou tohto projektu je aj program „Deep Dive“, ktorý zahŕňa množstvo rôznych kreatívnych a vzdelávacích aktivít na siedmich židovských cintorínoch v celej Európe. Hlavným partnerom tejto aktivity je Nadácia pre židovské dedičstvo. Cieľom Deep Dives je preskúmať potenciál rôznych historických miest židovského cintorína pre účely interpretácie, zapojenia miestnej komunity, rozvoja zručností v oblasti dedičstva, pre všeobecné vzdelávacie, kultúrne, umelecké a turistické účely a na vyskúšanie aplikácie nových typov aktivít, vrátane využitia digitálnych technológií.

Ďalšie informácie o Deep Dives: <https://www.jewishcemeteries.eu/deep-dives>

Rozsah aktivít Deep Dive zahŕňa digitálneho audiosprievodcu, fotografickú výstavu, turistické chodníky, rezidenčný program pre spisovateľov, projekt digitálneho mapovania, dokumentárny film a na Slovensku tento edukačný balík pre školy, ktorý skúma židovskú históriu a biodiverzitu židovského cintorína v Banskej Bystrici v mestskej časti Radvaň.

STRUČNÝ NÁČRT PRÍRODNÝCH PODMIENOK BANSKEJ BYSTRICE

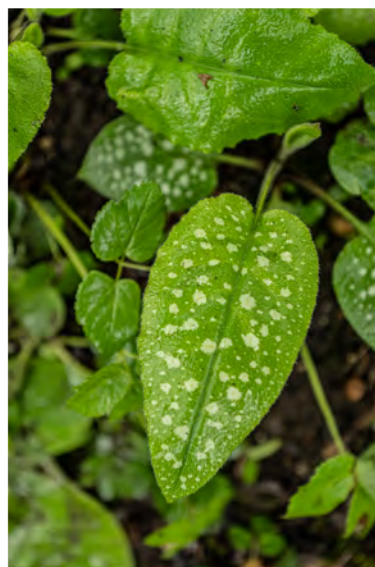
Banská Bystrica je krajské mesto, situované len asi 20 km na západ od geometrického stredu Slovenska. Ním je vrch Hrb (1 255 m) nad obcou Strelníky. Banská Bystrica sa z geografického hľadiska nachádza v severnej časti Zvolenskej kotliny. Mesto obklopujú dva národné parky – Veľká Fatra a Nízke Tatry s lokálnym výskytom nedotknutých lesov.

Toto územie sa vyznačuje vysokou rozmanitosťou prírodných podmienok s výskytom širokej škály rastlinných a živočíšnych druhov, vrátane teplomilných a podhorských, ktoré sa tu stretávajú a prelínajú. Teplomilné spoločenstvá rastlín a živočíchov prevládajú najmä na južných a JZ vápencových svahoch. V regióne Banskej Bystrice nájdeme významné chránené územia: Prírodná rezervácia (PR) Urpínska lesostep, PR Baranovo a Chránený areál Jakub. Genofondovo významnou lokalitou je aj mŕtve rameno Hrona a Mestský park, kde boli zistené viaceré vzácne a chránené druhy živočíchov.

Flora prímestskej zóny je bohatá a pestrá, pri vode nájdeme pálku úzkolistá (*Typha angustifolia*), okrasu okolíkatú (*Butomus umbellatus*), iskerník jedovatý (*Ranunculus sceleratus*) a kosatec žltý (*Iris pseudacorus*). V svetlých lesoch a na lúkach rastú zimozelen menšia (*Vinca minor*), krivec žltý (*Gagea lutea*), vstavač bledý (*Orchis pallens*), vstavač purpurový (*Orchis purpurea*), hmyzovník muchovitý (*Ophrys insectifera*), prilbovka dlholistá (*Cephal-anthera longifolia*), plamienok plotný (*Clematis vitalba*) a i.

Bezstavovce: Chránené a (alebo) vzácne druhy živočíchov predstavujú pavúky stepník moravský (*Eresus moravicus*), skákavka *Pellenes nigrociliatus*, skaliarka pestrá (*Poecilochroa variana*) a skaliarka nápadná (*Kishidaia conspicua*). Z motýľov sa vyskytujú viaceré chránené a (alebo) vzácne druhy: jasoň chochlačkový (*Parnassius mnemosyne*), hnedáčik mriežkovaný (*Melitaea cinxia*), očkáň šedohnedý (*Hyponphele lycaon*), očkáň ovsíkový (*Minois dryas*), modráčik čiernoškvrnný (*Phengaris arion*), modráčik hnedoškvrnný (*Poyommatus daphnis*), ohniváčik veľký (*Lycaena dispar*), spriadač kostihojový (*Euplagia quadripunctaria*) a i. Sieťokrídlovce zastupujú dva vzácne a chránené teplomilné druhy: ploskoroh škvrnitokrídly (*Libelloides macaronius*) a pamodlivka dlhokrká (*Mantispa styriaca*). Veľké pavúky ako potravu pre svoje larvy loví kutavka južná (*Sceliphron destillatorium*). Rovnokrídlovce zastupuje sedlovka bronzová (*Ephippiger ephippiger*), koník ružovokrídly (*Calliptamus italicus*) a koník modrokrídly (*Oedipoda coerulescens*). Z veľkého radu chrobákov sa vyskytuje viac ako tisíc druhov; k významným patrí plocháč červený (*Cucujus cinnaberinus*), drevárík *Hylis cariniceps*, krasoň jedľový (*Eurythyrea austriaca*), mája fialová (*Meloe violaceus*) a májka kožovitá (*Meloe rugosus*), roháč veľký (*Lucanus cervus*), fuzač (*Rosalia alpina*), vzácny poterník *Platydemus dejeani*, vzácne bezkrídle nosáčky *Leucosomus pedestris* a *Minyops variolosus*.

Stavovce: Z plazov sa vyskytujú užovka obojková (*Natrix natrix*), užovka hladká (*Coronella austriaca*) a jašterica krátkohlavá (*Lacerta agilis*), obojživelníky zastupuje salamandra škvrnitá (*Salamandra salamandra*) a ropucha zelená (*Bufo viridis*). Vtáky žijú na okraji alebo priamo v meste, a patrí k nim straka obyčajná (*Pica pica*), hrdlička záhradná (*Streptopelia decaocto*), brhlík obyčajný (*Sitta europaea*), stehlík pestrý (*Carduelis carduelis*), dážďovník tmavý (*Apus apus*), sokol myšiar (*Falco tinnunculus*), drozd čierny (*Turdus merula*) a i. To isté platí o niektorých cicavcoch: krt zemný (*Talpa europaea*), veverica stromová (*Sciurus vulgaris*), jež bledý (*Erinaceus concolor*), plch sivý (*Glis glis*) a niektoré netopiere, žijúce v podstrešných priestoroch, napr. raniak hrdzavý (*Nyctalus noctula*), večernica pestrá (*Vespertilio murinus*) a večernica hvízdavá (*Pipistrellus pipistrellus*).

ŽIDOVSKÝ CINTORÍN V RADVANI

Podľa dobových prameňov sa objavili prvé židovské rodiny na území niekdajšej Zvolenskej župy v Radvani, kde ich na svojich majetkoch usadila šľachtická rodina Radvanských. Konkrétne číselné údaje o počte židovských veriacich pochádzajú zo Schematizmu Banskobystrickej diecézy z roku 1856. Ten evidoval v Radvani 30 Židov, pre porovnanie v celej Zvolenskej župe ich v danom roku žilo len 58. Dôvody nízkeho počtu židovských veriacich v tomto regióne súviseli so stredovekými diskriminačnými zákonmi, ktoré ich po dlhé stáročia vylučovali z verejného života a od roku 1570 na základe Maximiliánovho banského poriadku im neumožňovali usádzať sa v banských mestách a ich okolí. Situáciu Židov vo vzťahu k osídľovaniu banských miest nezmenilo ani vydanie Tolerančného patentu cisárom Jozefom II. v roku 1781.

Postupujúca modernizácia a liberalizácia verejného života v Rakúsko-Uhorskej monarchii v druhej polovici 19. storočia priniesla rušenie reštriktívnych opatrení. Od roku 1860 prestal platiť zákaz usádzania sa Židov v banských mestách, čo spustilo vlnu vnútornej migrácie, teda presun židovského obyvateľstva z vidieka do miest. Práve radvanskí Židia boli medzi prvými, ktorí sa usadili v Banskej Bystrici. Úplnú rovnoprávnosť, v podobe získania všetkých občianskych, hospodárskych a politických práv, zaručoval Židom emancipačný zákon z roku 1867. Nasledujúce desaťročia sa pre Židov niesli v znamení všeobecného rozkvetu a prosperity. Sčítanie obyvateľov z roku 1869 zaznamenalo na území Zvolenskej župy už 1133 obyvateľov tohto vierovyznania. Popri početnom raste sa výrazne menila aj kvalita života Židov. Príznačný bol predovšetkým ich presun do dynamicky sa rozvíjajúcich miest, v ktorých mohli slobodne vykonávať svoje povolania, vzdelávať sa, praktizovať náboženský, ale aj intenzívny kultúrny a spoločenský život.

Židia sa spravidla už krátko po usadení vyšvihli medzi spoločenskú elitu miest. Takýto vývoj bol identický aj pre Banskú Bystricu. Židia sa v Banskej Bystrici rýchlo presadili ako úspešní podnikatelia, obchodníci, bankári, lekári a lekárnici, advokáti, úradníci. Po vytvorení Židovskej náboženskej obce v roku 1865 bol v meste zriadený rabinát, postavená synagóga, pribudla židovská ľudová škola a cintorín. Na začiatku 20. storočia, podľa sčítania obyvateľov z roku 1910, žilo v Banskej Bystrici 1260 Židov a v celej Zvolenskej župe ich bolo 3080. Priaznivý trend vo vývoji židovského obyvateľstva narušila 1. svetová vojna a rozpad Rakúsko-Uhorskej monarchie len čiastočne, pretože 1. Česko-slovenská republika ako jedna z mála demokratických krajín vtedajšej Európy dôsledne rešpektovala menšinovú politiku a Židom sa počas jej existencie populačne a hospodársky darilo. Roky 2. svetovej vojny boli najtemnejším obdobím v celej histórii židovského národa. Slovenský vojnový štát ako poslušný nástroj nacistického Nemecka zbavil svojich židovských občanov majetku, všetkých občianskych práv a v roku 1942 začal s ich masovými deportáciami do vyhladzovacích táborov na území Poľska. V povojnovom období holokaustom zdecimovaná banskobystrická židovská obec nebola schopná obnoviť v plnom rozsahu svoju činnosť, ale jej úspešné pôsobenie v meste dodnes pripomínajú zachované pamiatky: budova rabinátu, židovská ľudová škola, „Porges palota“ - reprezentatívna secesná budova s prvým výťahom v meste, financovaná židovským podnikateľom Samuelom Porgesom, vila židovského maliara Dominika Skuteckého - autora najznámejšieho banskobystrického obrazu „Trh v Banskej Bystrici“, židovský cintorín na Rudlavskej ceste, Záhrada a pamätník Chavivy Reikovej významnej protifašistickej bojovníčky, zapojenej do SNP.

Židovská komunita v Radvani, hoci bola prvá na území Zvolenskej župy, sa vyvíjala v tieni susednej Banskej Bystrice. Počet jej členov bol nízky a v rozmedzí rokov 1856 – 1942 kolísal len na úrovni 30 až 85 osôb. Pre svoje potreby mali na Radvanskej ulici zriadenú malú ortodoxnú synagógu a rituálny kúpeľ mikve. Jedinou zachovanou pamiatkou na radvanských Židov ostal iba cintorín približne so 40 hrobmi, ležiaci v susedstve starého evanjelického cintorína. Radvanská židovská obec patrila k ortodoxnému smeru, preto medzi náhrobnými nápismi dominuje hebrejčina, alebo kombinácia hebrejčiny s iným jazykom – nemeckým, maďarským, slovenským. Na troch náhrobkoch sa zachovali tradičné symboly židovskej viery – symbol žehnajúcich rúk „Kohenovo požehnanie“, vyjadrujúce, že zosnulý bol kohen, teda potomok prvého veľkňaza Aarona. Symbol vrby – vyjadrujúci smútok, majú dva náhrobky. Podľa priezvisk na náhrobkoch možno identifikovať radvanské židovské rodiny Weiszovcov, Groszovcov, Langovcov, Popperovcov, Krauszovcov, Tandlichovcov, Sternovcov a ďalších.

Židovský ortodoxný cintorín v Radvani je príkladom toho, že aj „malý cintorín“ môže v sebe uchovávať „veľké dejiny“. Hebrejské nápisy a symboly odkazujú na prastarú históriu židovského národa, monarchistické obdobie reprezentujú nápisy v nemčine a maďarčine, tragické obdobie II. svetovej vojny a Slovenského národného povstania pripomínajú náhrobky obetí z vypáleného Kališťa, masakru v Kremničke, či symbolický

hrob obetí z vyhladzovacích táborov. Aj keď cintorín už dávno neplní svoju prvotnú úlohu, je spomienkou na komunitu, ktorá kedysi dotvárala kolorit starej Radvane. Pre nás ostatných má byť výstrahou, aby sa časy násilia a bezprávia už nikdy nezopakovali.

- dať sem tie symboly?

Zdroje:

1. BÁRKÁNY, Eduard – DOJČ, Ľudovít. Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava 1991.

2. KRUPOVÁ, Zuzana. K demografickému vývoju na území Zvolenskej župy v rokoch 1787 – 1921. Banská Bystrica 2015.

3. NIŽŇANSKÝ, Eduard. Dejiny židovskej komunity v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 2016.

4. SKLENKA, Vladimír. Radvaň. Banská Bystrica 2014.

USMERŇUJÚCI LIST PRE UČITEĽOV

Pracovný list (*Preskúmajme spolu prírodu*) je určený pre žiakov základnej školy, pre aktivity spojené so Židovským cintorínom, ktorý sa nachádza v Banskej Bystrici v časti Radvaň. Obsahuje niekoľko úloh s biologickou a historickou tematikou. Celým pracovným listom budú žiakov sprevádzať postavičky Adam, Ivan, Klára a Noah, ktorí budú usmerňovať prácu žiakov.

V prvej časti sa žiaci zoznámia s Adamom, ktorý na Židovskom cintoríne chce preskúmať miestnu faunu. Žiaci majú za úlohu prejsť cintorínom a nájsť nejaké bezstavovce a stavovce. Po preskúmaní okolia, budú žiaci zapisovať, čo našli, do Adamovho notesu. Taktiež majú možnosť jedného živočícha aj nakresliť a popísať, kde ho našli.

V druhej časti sa žiaci zoznámia s postavičkou Ivana, ktorý ich bude sprevádzať pri skúmaní flóry Židovského cintorína. Úlohou žiakov bude stiahnuť si do telefónu aplikáciu Plant-Net (dostupná v Obchod Play a je bezplatná). Aplikáciu je potrebné nainštalovať vopred. Má jednoduché ovládanie. Stačí odfoťiť rastlinu, fotografiu potvrdiť kliknutím na "OK" a kliknúť na znak (list, kvet, plod, kôra, habitus), podľa ktorého chceme, aby nám aplikácia určila druh rastliny. A to je hotovo.

Názov rastliny si následne žiaci zapíšu do pracovného listu, jednu z rastlín si budú mať za úlohu nakresliť a popísať jej stavbu (stonka, list, kvet, plod..).

Tretou časťou je identifikácia lišajníkov na Židovskom cintoríne. V tejto časti bude žiakov sprevádzať postavička Klára. V textovej bubline sa nachádza priestor na doplnenie pojmu, ktorým označujeme lišajníky (odpoveď: bioindikátory). Ďalej si budú mať žiaci zapísať názvy lišajníkov, ktoré na cintoríne našli, nakresliť ich stavbu, napísať kde sa nachádzali a akú kvalitu životného prostredia dané lišajníky určujú (napríklad: zemepisník mapovitý, diskovka bublinatá, diskovník múrový, a iné). K dispozícii budú mať kľúč na určenie lišajníkov.

V tejto časti budú mať žiaci možnosť pomocou QR kódov, pozrieť si videá o pomalkách, ktoré žijú v machoch.

V štvrtej časti sa dostávame k postavičke Noaha, ktorý najskôr ozrejmi význam svojho židovského mena a potom žiakov prevedie témou: židovské symboly. Žiaci majú za úlohu porozhliadnuť sa po cintoríne a nájsť židovský symbol (Dávidovu hviezdu) a zapísať miesto, kde ju našli. Následne im Noah porozpráva o prepojení židovských symbolov s vtáctvom. Tu žiakov čaká úloha, pri ktorej majú spojiť správny výrok s obrázkom vtáka (orol, kohút, holubica). Správna odpoveď (Prvý výrok - holubica, druhý výrok - orol, tretí výrok - kohút).

Poslednou úlohou je priradenie názvu židovského symbolu k obrázkom. Ak si žiaci nebudú vedieť poradiť, majú možnosť pomôcť si internetom. (správne odpovede k tejto úlohe: 1E, 2B, 3C, 4A, 5D)

Po určení symbolov, čakajú žiakov 2 QR kódy so zvukmi vtákov. Ich úlohou je najskôr si naskenovať kód a vypočúť si nahrávku a potom sa majú započúvať do zvukov na cintoríne a zistiť, či sa niektorý z vtákov nachádza aj na cintoríne.

Poslednou úlohou je tajnička. Pri nej budú žiaci hľadať jednotlivé zadania k tajničke po cintoríne. V zadaniach budú mať aj QR kódy s obrázkami. Vyriešením tajničky je **židovský výrok TIKKUN OLAM**, ktorý znamená **ochranu alebo obnovu**, čo sa vzťahuje k celému projektu, ktorého cieľom je záchrana tohto Židovského cintorína.

Riešenie tajničky pre žiakov:

1.

V	T	Á	K
---	---	---	---
2.

L	I	Š	A	J	N	Í	K
---	---	---	---	---	---	---	---
3.

P	A	K	O	R	I	E	N	O	K
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
4.

D	Á	Ž	Ď	O	V	K	A
---	---	---	---	---	---	---	---
5.

H	U	B	Y
---	---	---	---
6.

P	R	V	O	S	I	E	N	K	A
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
7.

P	O	M	A	L	K	Y
---	---	---	---	---	---	---
8.

S	L	I	M	Á	K
---	---	---	---	---	---
9.

M	A	C	H	Y
---	---	---	---	---
10.

Z	E	M	E	P	I	S	N	Í	K
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

ZADANIA ÚLOH DO TAJNIČKY

1.

Čo znamená
tento
symbol ?

2.

Huby, ktoré rastú na stromoch
a žijú v symbióze s riasou
alebo sinicou nazývame?

3.

Spodná časť machu,
ktorú je pod zemou
sa nazýva?

4.

Jeden z obrúčkavcov,
ktorý žije v zemi
a nosí opasok je .....

5.

Ako sa volá kmeň, ktorý
sa kedysi radil medzi
rastliny ale dnes tvorí
samostatnú skupinu ?

6.

Čo vidíš
na obrázku?

7.

Živočích, ktoré žijú
v machoch a videl/a
si ich na videu
sa volajú?

8.

Pomaly si chodí bosý,
chalúpku so sebou nosí.
Nerobí to nikdy inak.
Uhádli ste! Je to ...

9.

Nemajú stonku,
listy, koreňky a pedsa
vedia vykonávať fotosyntézu,
čo to je?

10.

Ktorý lišajník
je na obrázku?

Preskúmajme spolu prírodu!

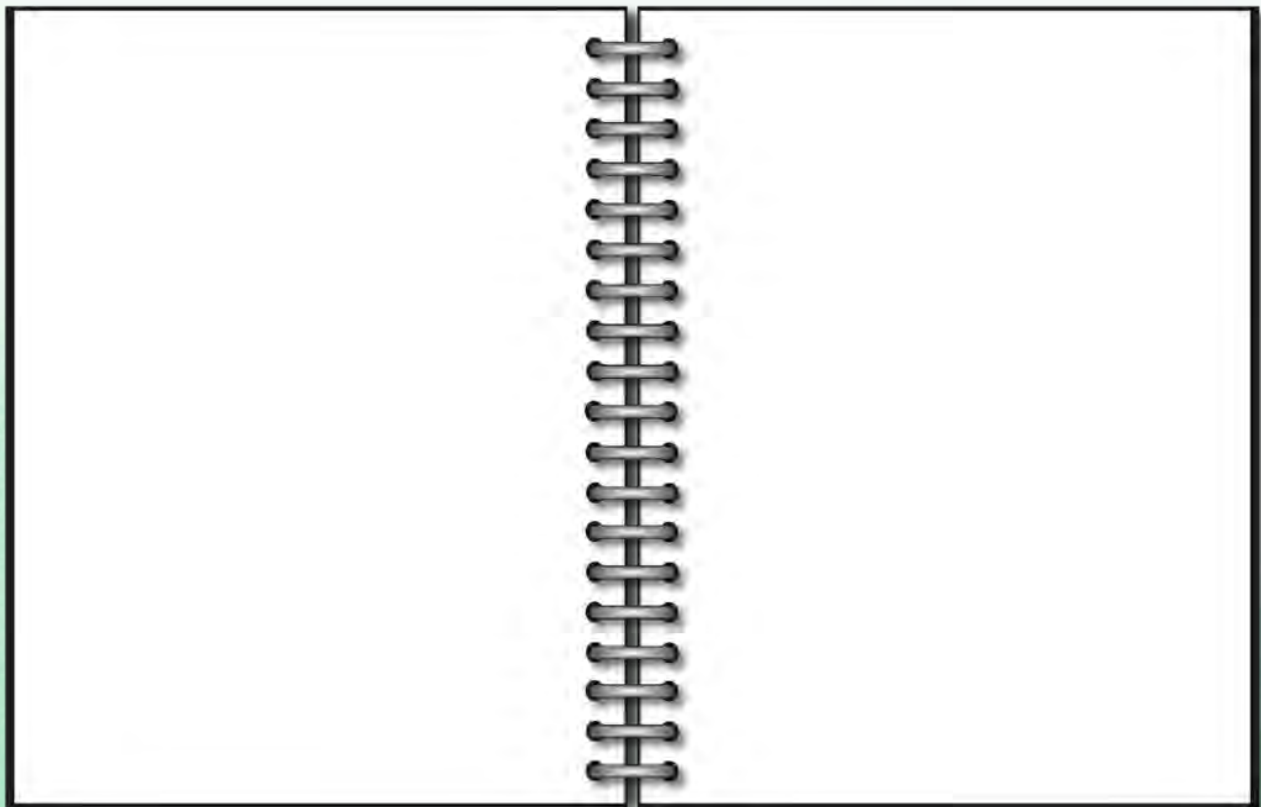

Ahoj! Moje meno je Adam. Chcel by som preskúmať,
či na tomto cintoríne niečo žije.
Pomôžeš mi?

Skúsme sa pozrieť na nejaké **mäkkýše** (slimák),
článkonožce (pavúky, hmyz), **obručkávce** (dážďovka),
vtáky (drozd, hrdlička, holub), **cicavce** (veverica).

Ak nájdeš aj iné druhy, prosím zapíš mi ich do môjho notesu.
Ak chceš, môžeš niektorého živočícha aj nakresliť.
Ďakujem ti za pomoc!

**Adam ešte skúma okolie. Napíš mu do notesu aké živočíchys si pozoroval
a kde si ho našiel. Skús jedného nakresliť.**

Ahoj! Moje meno je Ivan. Chcel by som vedieť aké rastliny tu rastú. Mám v telefóne aplikáciu PlantNet. Stačí, keď v nej odfoťíš rastlinu a ona ti povie jej názov. Tu je jej logo. Pozrieme sa na to spolu?

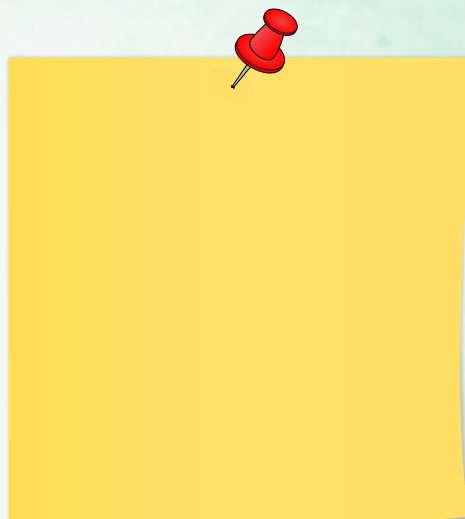
**Napíš aké rastliny si pomocou aplikácie PlantNet spolu s Ivanom našiel.
Jednu z nich nakresli a opíš jej stavbu (stonka, listy, kvet, plod).**

Ahoj, som Klára. Počula som, že na minulom stretnutí ste pozorovali lišajníky. Vedia nám niečo povedať o kvalite životného prostredia, preto sa nazývajú BIO.....
Keď nájdeš nejaké lišajníky, pozrieme sa na machy.

Napíš aké druhy lišajníkov si na cintoríne videl...

Tu je miesto na náčrt lišajníku, ktorý si na cintoríne objavil. Napíš k nemu miesto, kde si ho objavil. Bolo to na náhrobku alebo na strome? Vieš podľa neho určiť akú má kvalitu životné prostredie cintorína?

**V machoch môžeme nájsť rôzne zaujímavé živočíchy, počul si už o pomalkách?
Tu si ich môžeš pozrieť:**

Vedel si, že takýto živočích existuje?

Zdravím, som Noah. Áno, moje meno je židovského pôvodu. Znamená pokoj. Som odborníkom na židovské symboly. Chcel by si sa s nejakými zoznámiť?

Najznámejším symbolom je napríklad Dávidova hviezda, tú určite poznáš. Môžeš ju vidieť na mojom džbáne. Vidíš ju aj niekde na tomto cintoríne? Kde?

Židia majú medzi svojimi symbolmi aj také, čo súvisia s biológiou. Možno ti ani neprišlo na um, že história sa môže prepájať s biológiou. Napríklad také vtáctvo.

Povedzme taký orol pre židov symbolizuje silu a slobodu, kohút predstavuje výzvu k modlitbe a holubica je symbolom pokoja a nádeje. Pozrime sa, či tu nejaká nie je.

Pokús sa vyriešiť úlohu na základe informácií, ktoré si získal od Noaha. Spoj výrok s obrázkom vtáka.

Som vták, ktorý symbolizuje nádej a pokoj. V Judaizme sa spájam s príbehom Noemovej archy.

Predstavuje silu a slobodu, som považovaný za symbol Božej moci a majestátu v židovských textoch.

Predstavuje úsvit a výzvu k modlitbe, oznamujem začiatok dňa a prebúdzam ľudí na modlitbu.

Ukážem ti aj iné symboly. Možno niektoré aj poznáš, keďže sa zaujímaš o tento cintorín. Skús priradiť názov k symbolu. Ak si nebudeš istý, pomôž si internetom.

A. Šabbatové/Sabbatové sviečky (♀)

B. Kohenove ruky (kňazské požehnanie) (♂)

C. Menora

D. Vták (♀)

E. Levitov džbán (♂)

Zakrúžkuj symbol, ktorý si videl na tomto cintoríne.

Započul som, že ste sa rozprávali o vtáctve. Skús použiť tieto QR kódy a podľa zvuku spevu vtákov zisti, či nejaký v okolí nie je.

